

הפנקס פתוח

בית הכנסת בטיקמין

פנקס קהל טיקמין שם"א-תקס"ו ברך ראשון

הסכמות, החלטות ותקנות כפי שהעתיקן מן הפנקס המקורי שאבד בשואה ישראל היילפרין. ההדיר, ביאר והוסיף מבוא, נספחים, מפתחות ומילון מרדכי נדב (מרקל קציקוביץ). האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 684 עמ', 120 שקלים

דוד אסף

א כל המלאכות שמתנסים בהן ההיסטוריונים של יהודי מזרח אירופה, ולא רק הם, מלאכת ההדרתו של פנקס קהילה היא הקשה, הסבוכה והמדי תישה מכולן. פנקס הקהילה לא היה – כפי שרבים, אולי, נוטים לחשוב, וכפי שההיסטוריונים היו רוצים לקוות – יומן האירועים שלה, מקור שבו תועדה ההיסטוריה המקומית על אירועיה הגדולים והנשגבים ועל זוטות היום-יום. מי שיבדקש בפנקס אחר הציורים הגדולים של אירועים אלה סופו שיתאכזב מרה, אף כי אין הם נעדרים ממנו לחלוטין. ביסודו, הפנקס איננו אלא אוסף טכני של מה שמכונה בימינו "רשומות", דהיינו החלטות ותקנות שונות שנתקבלו בצורה פרמלית על ידי מנהיגות הקהילה, והן מחייבות – כל עוד לא ישונו – את חבריה. זאת ועוד, לא כל אחד רשאי לרשום בפנקס את הגיגיו. הכותב המורשה היחיד הוא "סופר הקהל", איש שנהנה מיוקרה ציבורית ואין מי שיפקפק ביושרו ובאמי

לאור. לימים, עם כיליונם של יהודי טיקמין האחרונים בימי השואה, אבד גם פנקס טיקמין המקורי ואיננו. נותר אי"פוא ההעתק של היילפרין ועוד כ-35 תעודות שלא הועתקו בידי משום שנתפרסמו כבר קודם לכן בידי שמעון דובי נוב. לאחר פטירתו של היילפרין נתבקש תלמידו, מרדכי נדב, אז מנהל המחלקה לכתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ליטול על עצמו את המלאכה. עתה – שישים שנה ויותר מאז העתיק היילפרין את הפנקס – מגיש לנו נדב את חלקו הראשון (מתוך שניים), מפוענח ומפורש. הפנקס עצמו – המכונה לעתים "פנקס קה"ל", "ספר המזכרת", או "פנקס הטהור" – מקיף את חייה ה"רשמיים" של קהילת טיקמין למן שנת 1621 ועד שנת 1806, אף שהגוף העיקרי שלו מתרכז במאה שנים בלבד (1673-1771). לנגד עיניו של המעיין עוברים כבני מרון פרנסים ומנהיגי קהל, שמשים ושידלנים, גובי מס ומעלימים, גברתנים ואנשי זרוע, רבנים ותלמידי ישיבה, עניים ועמי ארצות, גנבים ושקרנים, מלווים ולווים.

הרשומות עצמן קצרות יחסית ותמציתיות, ובדרך כלל אין הן מספרות את הסיפור כולו, ואף על פי כן נגלים לעינינו חיי היום-יום של קהילה טיפוסית, ושלל הסוגיות המעסיקות את מנהיגיה, משאלות של חלוקת צדקה ועד למכירת או הפקעת מקומות ישיבה בבית הכנסת; מתקנות המגבילות עריכת סעודות מצווה מפוארות ועד למשא ומתן על שכירת רופא או מיילדת; מטיפול בעידי בונות וירושות ועד לבעיות של זריקת אשפה לרשות הרבים. הפנקס סיפורים מסעירים, הרשומים

נותו. הסופר רושם את הדברים בהוראת ראשי הקהל הנבחרים, והללו רשאים רק לצרף את חתימתם.

ב-500 השנים המתועדות לקיומה של יהדות פולין, למן המאה ה־17 ועד ערב השואה, נערכו מאות רבות (ואולי אף אלפים) של פנקסים מכל הסוגים. בתוך כל קהילה יהודית גדולה פעלו חברות מיוחדות - הן כאלה שעסקו במימוש יעדים רתיים-חברתיים (כגון קבורת מתים או ביקור חולים), הן כאלה שעסקו בלימוד תורה ובתפילה (כגון חברה ללימוד משניות או לאמירת תהילים), והן התאגדויות מקצועיות שדאגו לאינטרסים המשותפים של בעלי אותה מלאכה (כגון חברת קצבים או חייטים). רוב הקהילות והחברות ניהלו פנקס לעצמן, ובו רשמו את עקרונות היסוד של קיומן ואת ההתחייבויות שנטלו על עצמן כלפי פנים וכלפי חוץ.

פנקסי הקהילה, הסוג החשוב בפנקסי סים, עוסקים בראש ובראשונה בשאלות הקשורות בארגון התשתית הכלכלית והמשפטית המבטיחה את קיומם המסודר של חיים קהילתיים. הדבר מתבטא בעיקר בדרכי גביית המסים, בהגדרת הסמכויות של מוסדות הקהילה ("הקהל") ושל נציגותה הנבחרת ("הפרנסים"), ובניהול השוטף של עסקי הציבור (חוקות וחכירות למיניהן, הענקת זכות התיישבות בקהילה או מניעתה, כיבודים וקביעת סדרי בית הכנסת ובתי המדרש, הסדרת מוסדות הלימוד והחינוך, ועוד).

אין צריך לומר שלמרות המגבלות והקשיים שפנקסים אלה מעמידים לפני החוקרים, הם משמשים מקור היסטורי מיוחד במינו. ערכם לחקר ארגון הקהילות היהודיות ולשחזור חיי כלכלה ומסחר, חיי דת ותרבות, יחסי יהודים-נוצרים וחיי היומיום - לא יסולא בפז. מובן

ד"ר רוד אסף מלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל אביב. ספרו "דרך המלכות - ר' ישראל מרז'ין ומקומו בתולדות החסידות" ראן אור בהוצאת מרכז ולמן שזר

שפנקסים כאלה היו לא רק בקרב קהילות יהודי מזרח אירופה, ששימרו בצורה זו או אחרת את המסורת האשכנזית שממנה צמחו, אלא גם בקהילות רבות אחרות, הן במערב אירופה והן בארצות הים התיכון; ואולם שיני הזמן (רוב הפנקסים יצאו מכלל שימוש במחצית המאה ה־18), חרס מודעות היסטורית לצורך בשמירתם ובעיקר אירועי הדמים שבכפם ניצודה יהדות מזרח אירופה - כל אלה כילו את רוב הפנקסים. פנקסים בודדים שרדו בשלמותם, ואחרים - גם הם לא רבים - שרדו רק בצורה חלקית.

הדוגמאות הידועות ביותר, וגם החשובות ביותר, לחקר האוטונומיה היהודית במזרח אירופה הן פנקסי "ועד ארבע ארצות" הפולני ו"ועד הקהילות הראשיות" הליטאי. ועדים אלה - מוסדות ההנהגה העליונים של יהודי מלכות פולין-ליטא למן המאה ה־17 ועד לכיטולם הפורמלי בשנת 1764 - התכנסו בדרך כלל פעמיים בשנה בירידים הגדולים שנערכו בערי הממלכה (פולין וליטא התאחדו בשנת 1569 והיו לממלכה אחת עד לחדלונות פולין בשלהי המאה ה־18, אך מוסדות ההנהגה הפוליטית נותרו נפרדים, וכמותם גם מוסדות ההנהגה היהודית). במשך כמאתיים שנה נרשמו בפנקסי הוועדים הארציים כל ההחלטות של התכנסויות אלה והעתקים הופצו בין הקהילות. והנה, "פנקס המדינה או פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא" שרד בשלמותו - מיום ייסוד הוועד בשנת 1623 ועד להתכנסותו האחרונה בשנת 1761 - ואף התפרסם בידי שמעון רובנוב (ברלין, תרפ"ה), ואילו "פנקס ועד ארבע ארצות", החשוב לאין ערוך, אבד ואיננו. בעבודת נמלים בלשית הצליח ההיסטוריון ישראל היילפרין (1910-1971), החשוב בחוקרי האוטונומיה היהודית במזרח אירופה, לאסוף את כל הציטוטים והאזכורים שבהם נזכרו החלטות הוועד. מדובר במאות רבות של ספרים מודפסים, בקונטרסים ובכתבי יד שנכתבו בתקופות שונות, בא-

רצות שונות ובשפות שונות (עברית, יידיש ופולנית). היילפרין שיחזר בצורה מבריקה את פנקס "ועד ארבע ארצות" (ירושלים תש"ה; מהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת בידי ישראל ברטל: ירושלים תש"ן) והעמיד לחוקרים את המקור החשוב ביותר עד היום לחקר הקהילה היהודית בפולין עד לחלוקות.

אכן, מלאכת ההדרה של פנקס כזה קשה ומתסכלת, ולא כל הרוצה ליטול יבוא וייטול. על החוקר להתמודד עם כתבי יד שונים וקשים לפענוח; עם לשון קנצלארית משפטית רוויה מלים ארזכיות - חלקן משפות הסביבה וחלקן בידיש ישנה; עם מונחים מקומיים, תארים נשכחים, ענייני ריאליה של יום-יום, כלכלה ומיסוי - אין קץ וסוף לתחומי הידע שעל המהדיר להתברך בהם. ד"ר מרדכי גרב הוא מאותם יחידים סגולה שחברו בו כישרון אנליטי של חוקר חריף ובקיאות רחבת היקף בתולדות יהודי מזרח אירופה, שפותיהם ותרבותם. גרב הוא מתלמידיו המובהקים של ישראל היילפרין, וניסיונו ככותב תולדותיה של קהילת יהודי פינסק-קארלין - מן המעולים בחיבורים שנכתבו על ההיסטוריה הרגילה נלית של יהודי מזרח אירופה (תל אביב וחיפה תשל"ג) - הכשירו לעבודה הקשה שקיבל עליו בההדרת פנקס טיקטין.

קהילת טיקטין (Tykocin בפולנית) שכנה בצפון-מזרח פולין, כשלושים ק"מ ממערב לביאליסטוק, ומבחינה גיאוגרפית נמצאה על קו הגבול התוחם את סמכויותיהם של "ועד ארבע ארצות" הפולני ו"ועד הקהילות הראשיות" הליטאי. למקורות גיאוגרפית זו היה משקל לא מבוטל בהתפתחות השלטון העצמי של הקהילה, שמצאה עצמה מתלבטת בטיב זיקתה לכל אחד משני הוועדים הארציים הגדולים. זיקה זו קבעה, כמרוב, את הכתובת שאליה אמורים היו להדיע מטיהם של תושבי הקהילה ושל "סביבותיה" (כלומר, תושבי הכפרים הקטנים המקיפים את העיירה ונהנים

משירותיה). וכך, משעה שנענו בשנת 1627 פרנסי טיקטין להזמנת "ועד ארבע ארצות", והצטרפו לשורותיו במעמד המכובד של קהילה "ראש גליל", מצאו את עצמם בעימות קשה עם פרנסי הוועד הליטאי המתחרה. הליטאים מיאנו לוותר על מסי "סביבותיה" של טיקטין ולשם כך גייסו את פרנסי קהילת הוועד-נה השכנה (שבניה היו בין מייסדי קהילת טיקטין), שטענו כי הכפרים הסובבים את טיקטין "שייכים" בעצם להם. כך נמשכו בין שתי הקהילות סכסוכים אין קץ, שהובאו לבירורים משפטיים חוזרים ונשנים. אין פלא איפוא שפרנסי "ועד ארבע ארצות" הבטיחו לעמיתיהם החרשים מטיקטין כי "באם מדינת ליטא יעמדו נגדיכם להכניע אתכם ולצרף אתכם עמהם, הלא אנחנו מוכנים ומזומנים לעמוד בצד ימינכם להושיט לכם עזרה שלא יהיה להם פת-חן פה נגדיכם" (עמ' 258).

בטיקטין שוכן עד היום הזה בית כנסת יפהפה שנבנה ב-1642 ונשתמר כצורתו, כולל ציורי קיר מרהיבים ששרדו קמו לאחר השואה. באחד מחדרי בית הכנסת, המשמש אתר עלייה לרגל לתיירים המתחקים אחר שרידי העבר היהודי בפולין, נערכו ישיבות הנהגת הקהילה ובו נרשמו ההחלטות שנתקבלו במשך הדורות. בפנקס שלפנינו נרשמו אמנם רק 1,010 תקנות, אך אין ספק שהיו הרבה יותר, וכי כבר בראשית המאה שלנו היו חסרים בו עשרות דפים שנקרעו, נתלשו או אבדו.

כרגיל, סיפור גלגולי הפנקס מרתק לא פחות מאשר הפנקס עצמו. בשנות העשרים נהג ישראל היילפרין, שהיה אז בן 16 וכבר ראה את עתידו כהיסטוריון, לרכוב על אופניו מביאליסטוק ע"י רוס לטיקטין הסמוכה. הוא ישב שם בחדר הקהל והעתיק, ברקדקנות אופיינית, את תוכנו של הפנקס מראשו ועד סופו. זמן לא רב לאחר מכן עלה היילפרין לארץ ישראל ועמו ההעתקה שקיווה להוציא

בפנקס סיפורים מסעירים, הרשומים בלשון יבשה המגלה טפח ומסתירה טפח חיים. הנה, למשל, סיפורו של ר' פנחס השמש, שבערב ראש חודש אייר שנת תס"ב (1702) גנב דבר מה מתוך אחת התיבות שבבית הכנסת ומסר את שלל לידו קרובו ר' לייב: "וקיבל עונשו הר"ר לייב הנ"ל חרפות ובושות וקנסים, וכי דאי היה למתוח דין הקשה עליו יותר ויותר, אך שהוכרחנו להקל עליו מטעמים הכמוסים. וכדי להיות לו למזכרת עוון ציוו לרשום זאת זיכרון בספר" (עמ' 196). ומאליהן עולות שאלות כגון: מה היו הנימוקים הסודיים שבעטיים נמנע או חשש הקהל מלהעניש בחומרה את הגנב ואת שותפו? ומה עלה בגורלו של השמש - האם פוטר ממשרתו או שמא המשיך לכהן בקודש?

העיון בפנקס מלמד כי טיקטין אכן היתה קהילה חיה ותוססת, רבת צבעים וניחוחות, אשר אף שהגדירה את עצמה "קהילה קדושה" (וכל קהילה יהודית ראתה עצמה ככזאת), הרי שהמציאות היתה לא פעם רחוקה מחיי קדושה וטהרה: הנה, למשל, יהודים בעלי זרוע הברנים את ביתם על מגרשים שבבעלות נוצרית, בניגוד גמור לעמדת מוסדות הקהילה (עמ' 232); הנה בן סורר שאינו שומע "בקול הורים ומורים" והקהילה מחרימה אותו עד שיחזור בתשובה (עמ' 13); הנה שליח ציבור שהקהל מדיחו ממשרתו ומתחייב שלא ישכור עוד לערלם את שירותיו, משום שנעלם מהקהל לה למשך שש שנים (עמ' 52); הנה פלוני הנשבע בחומרה כי מכאן ואילך ישמע בקול הוראות הקהל וישלם את כל המסים שיוטלו עליו "בלי שום עורר מה ובלי מרמה" (עמ' 176); והנה תושב טיקטין "שגנב ונשבע לשקר" ובנוסף גם נתברר עליו ובני ביתו שעסק בזיכר פני מטבעות" (עמ' 207).

רישום יוצא דופן במיוחד מספר את סיפורה של משפחה יהודית רבת מעללים, אשר, כדברי הפנקס, "עלה באשם

קורבנות לבקשת אהבה, רוח, מחילה במעין קול חצוף, חד, אכזרי, מתחרט במהירות. לשונן של הר-מיות נשמעת אגרסיבית, בעיקר משום שלא ברור לאן נשלחים המשפטים. או מוטב: הדיאלוגים אינם מתכחשים לעובדה שהם אינם ממש-דיאלוגים. הקשר הלשוני בין הרמיות במחזות מקבל אט-אט מקום של אמצע בין דיאלוגים של ממש (תוצאה וסיבה של אירוע או סיפור) לבין מסכת דיקלומית דיאלוגים בונים דרמה. מסכת דיקלומית בונה תיאור. זו הבחנה פשטנית, אבל מקצרת את הדרך. הרמיות לא ממש מדברות בינן לבין עצמן. הן מחד פשות את בני שיתן בחושך, באולם (בכל הצגה, לא במחזות הללו). ה"אחר" איננו הוללת שאנו אתה מת-חרה, או מרוב, האחר הוא העין שבחושך, אחר אימפי-רטונלי, העתיד להעניק לך הכרה, מחיאות כפיים, אבל אין הוא בר שיח כי "זהו תיאטרון".

חשוב להתעמק בספר החדש של לוי. כמו ב"יטורי איוב אחריים", ובניגוד לרוב הספרים האחרים בסדרה, מטאפורה מרכזית בספר (יש בו רק קומדיה-של'ממש אחת) היא זו של הסאטירום. יש קשר בין מחזות הוועה ובין היום-יום הפוליטי. במדינה שבה מערכת המשפט מחליטה כשיקול דעת (בפורום הנושא את שם הצדק) על עיניים, ויעדה בראשות שופט מחברת מסמך המפרט אילו עיניים הם חוקיים, אין פלא שעל הבמות שלה מציג גדול סופריה את מתקרו שלו על התענוג של השופט/המלך/המחזאי לראות מקרוב איך עושים את זה, איך נהנים מזה, איך טובלים מזה. אחרי "רצח" ברור מנין הוא שותה את דימויו, מהמקום שבו אחרים מפנים את הראש לצרדיים.

הפנקס

המשך מעמ' 8

ותעל צחנתם... כי רצחו ונאפו חטאו והחטיאו רבים". לאחר שנחשפו מעשיהם המקולקלים נידונו בני המשפחה - "ראובן בר פסח ואשתו ובניו, ורע מרעים בנים משחיתים, ובתו אשר היא מופקרת יימח שמה" - לגירוש מהעיירה. וכאלו לא רי בכך, מוסיף הפנ"קס ומגלה כי גם ביתם נידון להריסה, כדי שיהא "למוכרת עוון שלא יזכר ויפקד פה קהילתינו שמות הרשעים הנ"ל" (עמ' 35). אך לא משפחה שכזאת תיתן שיגרשה בנקל. אין אנו יודעים באלו טכסטיים נקטו בניה כדי לעכב את הגירוש, אך רק שני תיים לאחר מכן הצליח קהל טיקטין לחייב את ראובן בן פסח, בנו וחתנו להישבע שמשפחתם לא תשוב להתגורר עוד בקהילה (עמ' 35-36). אפיוורה זו מלמדת גם כי לא תמיד היה הקהל מסוגל לכפות את רצונו על בני הקהילה, ולעתים יש פער בין התקנות ה"אידיאליות" הנרשמות בפנקס ומבטאות את מה ש"צריך להיות", לבין האפשרות המעשית של מימושו ואכיפתו. ואכן, לא פעם חוזרות התקנות ורומזות על חולשה זמנית של מוסדות הקהילה - "כי אין ידינו תקיפה לעת הזאת" (עמ' 232) - דבר הנובע, כנראה, מחוסר גיבוי מספיק של השלטונות הפוליטיים מבחוץ או מחוסר תמיכה של בני הקהילה מבית.

אך כאמור, הסיפורים הגדולים באמת אינם מסופרים כאן, אלא רק הדים קלושים להם (ולעתים אפילו לא זה). כך, למשל, הרוצה לרעת כיצד התמודדה קהילה גדולה כטיקטין עם השפעתן של התנועות הרחנניות הגדולות במאות י"ז וי"ח - השבתאות ומאוחר יותר החסידות - לא ימצא כאן את סיפוקו. אין כאן מלה ואף לא רמז על חריירתם של זרמים אלה ללבה של ההווה היהודית ועל הסערה שפקדה את רוב קהילות ישראל בעקבותיהם.

ברור גם שעניינים רבים שהשתיקה יפה להם, במיוחד כאלה הנוגעים למסכת הקשרים ש"בין יש"ראל לעמים", לא נרשמו בפנקס אף שהחלטות בעניינם נתקבלו בדרך הרגילה. אין בפנקס זכר לעלילת הדם שאירעה בטיקטין בשנת 1680, ומובן שאין בו רישום של תרמיות, מתן שוחד ושאר טכסטי סי הישרדות.

אלה נותרו בבחינת תורה שבעל פה, ואם בכלל תועדו, הדבר נעשה בפנקסים נסתרים (בפנקס עצמו נזכר דבר קיומו של "פנקס המיוחד"). הפנקס מייצג איפוא את ההיסטוריה "הפורמלית" של הקהילה מגידת קודת מבט מצומצמת יחסית. זו היסטוריה שזכתה לתיעוד בראש ובראשונה כתוקף הדיון בה במסגרת מוסדות הקהל הרשמיים, ויבוכות היותה מנוסחת בלשון תקנונית-משפטית, היכולה גם לעמוד בביקור רת פנימית או חיצונית.

נרוב ראוי לכל שחב על מפעלו המרעי המרשים, אך דומה שניתן לחלוק על שיקול מרכזי שהנחה אותו במלאכת ההדרת הפנקס. נרוב הילך, בלית ברירה, בעקבות העתקתו של היילפרין, ולא היה בידו להשוות את ההעתיקה עם המקור האבוד. זאת ועוד, סופרי קהל טיקטין לא חשבו, ככל הנראה, על ההיסטוריונים של העתיד - הם רשמו את הנחוץ להם בלא סדר כרונולוגי שוטף של מוקדם ומאוחר, אלא במקומות פנויים, ולעתים תוך כדי דילוג על כמה דפים ריקים (שכמוכן נמתלאו מאוחר יותר). נרוב בחר להרשים את הרשומות שבפנקס לא על פי סדרן הכרונולוגי, שנה לאחר שנה, אלא על פי ההעתיקה ששרדה, וזו כאמור אינה משקפת את מרוצת השנים בראי הפנקס אלא ערבוביה חסרת משמעות. בהעדר מפתחות (שיופיעו רק בכרך השני), הולך המעיין לאיבוד ומתקשה להבחין ברצף הזמן ובהתייחסויות הרבות שיש בפנקס לתקנות קודמות. ראוי היה, לדעתי, שלא לדבוק ב"קדושת" כתב היד אלא להדפיס את התעודות על פי סדרן האמיתי, שהוא סדר כרונולוגי שוטף (כך נהג היילפרין בעצמו ב"פנקס ועד ארבע ארצות" שיחזור), תוך כדי הענקת ספרור נוסף שישקף את סדר הרשומות בכתב היד. כך היו אלה נהנים ואלה אינם חסרים.

קשה לסיים סקירה זו בלי לתת את הדעת על פרט קטן אך לא נעדר משמעות, הטמון בעמוד השני ער של הספר. נרוב בחר להוסיף לשם שבו הוא ידוע בקהילת ההיסטוריונים גם את שם נעוריו, מרקל קציקוביץ, שבו לא עשה שימוש עשרות שנים. בהקי דמה הקצרה והיבשה לא הסביר נרוב מדוע נהג כך, ולא נותר אלא לשער שלפנינו מעין הצהרה: קידה של כבוד שקד החוקר הישראלי הוותיק מרדכי נרוב לא רק לעברם הרחוק של יהודי טיקטין, אלא גם לעברו הקרוב שלו, כנער יהודי בליטא, קודם שנת-רוקנה מיהודיה.